

Е. В. Босва, А. І. Горницька

Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

І. І. ОГІЄНКО ПРО РОЛЬ НАГОЛОСУ У ФОНЕТИЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті здійснено аналіз мовознавчої спадщини Івана Огієнка. Розглянуто фундаментальні дослідження вченого, його наукові розвідки з питань акцентології української літературної мови, а також історії наголосу слов'янських мов. Охарактеризовано роль наголосу у фонетичному розвитку мови. Зазначено, що праці І.І. Огієнка, присвячені наголосу, умовно можна поділити на три групи: праці, у яких наголос розглядається як елемент орфоепії, загальної мовної культури; дослідження з історії наголосу української мови; дослідження мовних особливостей старописемних пам'яток і стародруків з вивченням їхніх наголосових систем.

Ключові слова: акцентологія, наголос, акцентна система мови, аналогія, слов'янські мови.

Величезна творча спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона), яка довгий час була забороненою, а тому невідомою українцям, стає предметом все ширших зацікавлень науковців. Поступово повертається до читацького загалу наукова та просвітительська спадщина вченого. Іван Огієнко залишив нащадкам не лише велику наукову, а й художню спадщину, чим сприяв унормуванню української літературної мови, адже у всіх своїх художніх творах він намагався дотримуватися тих засад, які проголошував у мовознавчих працях. Серед художнього доробку Митрополита Іларіона твори різних жанрів – драми, поеми, легенди, релігійна лірика.

Вивчення багатогранної творчої спадщини Івана Огієнка дає підстави вважати його видатним українським просвітником, громадським діячем, одним із найвизначніших українських мовознавців ХХ ст. Провідною ідеєю його світогляду була національна ідея, яка визначила спрямованість, сенс і зміст усього його життя й наукової діяльності.

Свою наукову діяльність І.І. Огієнко розпочав ще будучи студентом Київського університету. Уже в той час з'явилися друком його перші наукові дослідження, наприклад «Огляд українського язикознавства» (1907 р.), «Українська граматична термінологія» (1908 р.) та ін. У цій статті ми не ставимо собі за мету охопити всього наукового доробку цього надзвичайно плідного вченого-філолога, дослідника культури, історика церкви, церковного та культурного діяча, автора кількох збірок релігійної поезії, православного митрополита. Вивчення, наукове засвоєння і виважена оцінка його спадщини – широке поле діяльності для багатьох майбутніх дослідників. Ми ж зупинимося на одній дуже важливій ділянці наукових інтересів І.І. Огієнка-мовознавця: на його дослідженнях з наголосу (як українського, так і слов'янського взагалі), якому вчений присвятив особливо багато уваги [1, с.12]. Зрештою, перший курс, прочитаний Іваном Огієнком в університеті Св. Володимира 1916 року, називався «Історія східнослов'янського наголосу». Глибокий науковий інтерес до наголосу як однієї з ознак фонетичної будови слова не покидав вченого протягом усієї його наукової діяльності. Крім спеціальних досліджень, присвячених проблемам акцентології, у вченого є низка праць, що стосуються ширших наукових проблем, але й у них наголосу приділяється велика увага.

Праці І.І. Огієнка, присвячені наголосу, умовно можна поділити на такі три групи: праці, у яких наголос розглядається як елемент орфоєпії, загальної мовної культури; дослідження з історії наголосу української мови; дослідження мовних особливостей старописемних пам'яток і стародруків з вивченням їхніх наголосових систем.

Одна з ранніх праць дослідника, з якої починається його багатолітня наукова діяльність, — це посібник, що формує навички правильного наголошення. Йдеться про працю «Об ударении в собственных именах исторических лиц, писателей, деятелей и т. п.» (1912 р.), у якій подано широкий фактичний матеріал зі знаками наголосу. Цей своєрідний довідник, безперечно, впливав на усталення і закріплення у мовній практиці мовців норм наголошення прізвищ відомих діячів історії та культури. Тепер ця праця має лише історико-культурне значення, ми згадуємо її лише як таку, що засвідчила напрям наукових пошуків молодого І.І. Огієнка.

Особливо багато уваги наголосу, власне українському літературному наголосу як основі літературної вимови, присвятив учений в часи свого перебування в Галичині. Як відомо, у той час мова галицької інтелігенції мала на собі сильний відбиток народнорозмовної мови західноукраїнського регіону, що позначалося на мові галицької преси, художніх творів і т. ін. Ці регіоналізми, які сприймалися мовцями як норма, шкодили утвердженню єдиної літературної мови в усій Україні. Послідовним борцем проти цих вад розвитку української мови виявив себе І.І. Огієнко. У ході цієї боротьби за утвердження «соборної», як її називав дослідник, української мови він пише низку статей, присвячених проблемі культури української мови, створює ряд наочних таблиць, у яких висвітлюються різні мовні питання. Серед них є і «Наглядна таблица милозвучности української мови», де приділено увагу й наголосу. Розв'язуючи проблему підвищення мовної культури, вчений вивчає особливості акцентної адаптації чужомовних слів в українській мові (стаття «Наголос чужих слів в українській літературній мові»).

Особливо важливим і цінним внеском І.І. Огієнка у боротьбу за культуру української літературної мови була праця «Український стилістичний словник. Підручна книжка для вивчення української літературної мови» (1924 р.) у вигляді акцентованого словника з відповідними коментарями і стилістичними ремарками, а також пізніше виданий «Словник місцевих слів, у літературній мові не вживаних» (1934 р.). У зв'язку з цими словниками рельєфно проступає знаменна прикмета вченого: пером автора завжди водить не безстороння логіка кабінетного дослідника «словникових холодин», а гаряче почуття патріота, що прагне активно втручатись у суспільні проблеми рідного громадянства і дати як учений вичерпні відповіді на пекучі питання життя, пульс якого легко вловлює небайдужий. Борючись із мовною анархією, цим, за його словами, «найбільшим ворогом недержавного народу», І.І. Огієнко писав: «Licentia poetica» чи т. зв. «поетична воля» — це воля поетові вживати якоїсь однієї форми з тих, що літературна мова допускає їх деколи. Коли ж поет уживає такої форми, наголосу чи слова, що літературна мова їх не допускає, то це не «поетична воля», а недозволений прогріх супроти своєї літературної мови» [4, с.25]. Що й казати, поетичних «вольностей» в українській мові багато хто з мовців і тепер допускає доволі.

Рано звернувся І.І. Огієнко до з'ясування загальнотеоретичних засад акцентології. Слід зазначити, що серед українських мовознавців він першим звернувся до акцентологічних проблем в їх історичному висвітленні. Уже у першій праці, присвяченій цій тоді ще малодослідженій проблемі («Русское литературное ударение. Правила и словарь русского ударения», 1914 р.), вчений висловлює міркування про природу та історичні зміни слов'янського наголосу, які

досі залишаються загальноприйнятими серед мовознавців. На його думку, заміна праслов'янського музичного наголосу на музично-експіраторний, а потім на експіраторний викликала руйнування старої системи і заміни її новою, яка, однак, пов'язана зі старою зв'язками історичної спадкоємності. Причиною історичних змін став занепад редукованих ь, ь і кінцевого и. Занепад редукованих, зруйнувавши стару систему акцентних відношень, викликав при перебудові системи наголосу дію нового могутнього фактору – аналогії, вплив якої на формування нової акцентної системи став визначальним. Суть аналогії полягає у впливі одних мовних форм на інші, механізм аналогічних впливів діє таким чином, що частіше вживані форми впливають на форми рідше вживані, підпорядковуючи їх собі. Аналогія особливо сильно впливає там, де немає впевненості у вимові. Аналогія, що має психологічну основу, діє за певними законами, які, однак, ще остаточно наукою не встановлені. Крім того, велике значення при формуванні нової акцентної системи має семасіологічний фактор, дія якого полягає у прагненні до акцентного виділення тієї морфеми слова, що визначає його семантику (напр.: *око* – *ока́стий*, *го́рло* – *горла́стий*, *во́лос* – *волоса́тий*).

Багато уваги приділив І.І. Огієнко історії вже власне українського наголосу в ранній своїй монографії «Курс українського языка. Из лекций по истории украинского языка» (1918 р.), де автор, вказуючи на відмінності українського наголосу від російського, стверджує, що старий український наголос був значною мірою нерухомим, в основному кореневим, наприклад: *ба́жанне*, *сніда́нне*, *пі́танне*, *оповіда́нне*, *на Пе́тра й Па́вла*, *на Дми́тра*, *хо́джу*, *ка́жу* і т. п., а це зближує його з наголосом сербським. З часом старий наголос з різних причин зруйнувався, став рухливим, хоч різні українські говори не однаковою мірою втратили старий і по-різному сприйняли новий наголос, відчувається така різниця між різними говорами української мови. Ці ж думки І.І. Огієнко висловлює у пізнішій праці «Нариси з історії української мови» (1927 р.), вказуючи, що новітня «широка рухливість українського наголосу збільшує гнучкість нашої мови й робить її ще придатнішою до тонізації» [3, с.104]. Систематично ці погляди на широкому фактичному матеріалі викладені в третьому томі праці «Історія церковнослов'янської мови», присвяченому фонетиці старослов'янської мови. Автор монографії доводить, що знання старослов'янської мови серед слов'янських народів було обмеженим, в книжну традицію потужним струменем уривалася живомовна стихія. Таким чином, українські пам'ятки XVI ст. мали свою власну послідовну систему наголосу, причому «ця давня система українська була навіть більш послідовною, як система сучасна, бо до сучасної української системи надзвичайно сильно увірвалася жива аналогія й поплутала давню послідовність» [2, с.329]. Проблемі східнослов'янського та українського наголосу присвячена і праця «Східнослов'янський наголос у XIV-м віці. Словник наголосів Чудівського Нового Завіту 1355 р.» (1937 р.), у якій досліджується наголос однієї з перших акцентованих східнослов'янських пам'яток – Нового Завіту 1355 року, що зберігався в Чудівському монастирі в Москві. Автор доводить, що наголос цієї пам'ятки, будучи в основі своїй церковним московським, зберігає чимало суто українських рис, про що свідчить крім мовного аналізу тексту і той факт, що вона, як твердить стара традиція, переписана власноручно митрополитом Олексієм, нащадком чернігівського боярського роду. На думку І.І. Огієнка, наголос Завіту відбиває стан акцентної системи набагато давнішого часу, ніж того, коли пам'ятка була переписана. Вказуючи на консервативність церковного наголосу, автор вважає наголос Завіту загалом східнослов'янським, не обминаючи, однак, увагою традиційного тоді впливу південнослов'янського, зокрема серб-

ського, наголосу на акцентну систему пам'ятки. Наукова значущість цієї праці полягає ще й у тому, що автор наводить багатий словниковий акцентований матеріал пам'ятки.

Питомою рисою українського наголосу вчений вважає його кореневий характер, ґрунт для якого наголосу в українській мові виник ще в доісторичну добу. На існування окремого наголосу, відмінного від російського і відповідного українському живомовному, в рукописних і стародруканих українських пам'ятках богослужбового характеру дослідник вказує і в статті «Богослужбова мова в слов'янських церквах». Наголос цей, як і вимова в цілому, зберігся до другої половини XVIII століття; деградація його була викликана цілим рядом заборон і указів з боку царської Росії стосовно української мови, що вели до русифікації українського культурного і церковного життя. У статті «Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці. Нарис з історії української фонетики» автор твердить, що кожний слов'янський народ споконвіку «націоналізував» церковнослов'янську мову богослужбової літератури, вимовляючи церковнослов'янські письмена відповідно до вимог і правил своєї живої мови [5]. Зрозуміло, що на українському мовному терені ця мова значно «українізувалася», особливо це виявилось у низці фонетичних змін, зокрема змін у наголосі.

І.І. Огієнко вважав роль наголосу у фонетичному розвитку мови надзвичайно великою, тому й приділяв йому значну увагу. На його думку, наголос, будучи оригінальною системою в кожній мові, може відігравати поруч з іншими мовними особливостями важливу роль індикатора національної приналежності певної акцентованої пам'ятки. Про це, зокрема, він говорить у статті «Розмежування пам'яток українських від білоруських», ставлячи перед мовознавцями завдання національної атрибуції пам'яток XV-XVIII століть, які створені за умов співжиття українського і білоруського народів в одній державі – Великому Князівстві Литовському.

І.І. Огієнкові належить також кілька спеціальних досліджень, у яких аналізується мова конкретних пам'яток староукраїнської писемності. Назвемо лише деякі з них, головним чином ті, у яких чимало уваги приділено акцентній характеристиці мови пам'ятки. Це, наприклад, «Лисевська тріодь 1734 року. З історії української мови в XVIII віці». Мовний, у тому числі акцентний, аналіз пам'ятки призводить автора до думки, що на Брацлавщині, звідки походить пам'ятка, у XVIII столітті у церквах панував український наголос. Дослідження «Вербська Євангелія 1560 року» цінне ще й тим, що у ньому крім палеографічного опису та лінгвістичного аналізу пам'ятки докладно висвітлюється історія діакритичних знаків і винесень як способу скорочень слів, прийнятого в кириличному письмі.

Отже, проаналізувавши українські пам'ятки, І. Огієнко зробив низку цікавих висновків про особливості історичного розвитку української акцентуації. Це, по-перше, – близькість мови та акцентуації пам'яток до живої сучасної мови (особливо до західних говорів), по-друге, – єдність староукраїнської мови на всій українській етнічній території, по-третє, – причинами зміни старої системи наголошування є дії граматичної аналогії. Іван Огієнко відзначав, що дані сучасних слов'янських мов, а також церковнослов'янських пам'яток X-XV ст. виразно говорять про те, що наголос в слов'янських мовах був ще на початку історичної доби головню на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу (під багатьма різними впливами, як наприклад, редукція голосних, аналогія і т. п.) перетворилася в нову сучасну.

У своєму дослідженні ми лише побіжно зупинилися на деяких працях І.І. Огієнка, що стосуються історії наголосу слов'янських мов, головним чи-

ном української. Але багато з цих праць торкаються значно ширшого кола питань, які теж знаходять докладне і аргументоване висвітлення. Тож наукова спадщина І. І. Огієнка ще чекає на свого сумлінного дослідника.

Список використаних джерел:

1. Коровицький І. Чин ученого / І. Коровицький // Науковий збірник в 30-ту річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 10-13.
2. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови / І. Огієнко. – Варшава, 1926. – 426 с.
3. Огієнко І. Нариси з історії української мови: Система українського правопису / І. Огієнко. – Варшава, 1927. – 216 с.
4. Огієнко І. Українська культура: коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – Вінніпег, 1970. – 272 с.
5. Сікора Г. Хронологічна схема розвитку української мови в Україні у працях І. Огієнка / Г. Сікора // Українська мова з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 76-77.

The article presents the analysis of the linguistic heritage of Ivan Ogienko. Considered fundamental research scientist, his scientific research on accentology Ukrainian language and history emphasis Slavic languages. We characterize the role of stress in phonetic speech. Indicated that labor Ivan Ogienko, devoted to stress, can be divided into three groups: work, where the emphasis is seen as part of orthoepy, general language culture; research on the history of Ukrainian accent; staropysennyi study linguistic features of old monuments and the study of their accentuation.

Key words: accentology, accent, accent system of language, analogy, Slavic languages.

Отримано: 03.10.2016 р.

УДК 811.161.2:81'42

Т. П. Вільчинська

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗУ БОГОРОДИЦІ В ПОЕМІ Т. ШЕВЧЕНКА «МАРІЯ» (з коментарями І. Огієнка)

Стаття присвячена аналізу концептуалізованого образу Богородиці у творчості Т. Шевченка. Дослідження виконане на матеріалі поеми «Марія», яка зазнала неоднозначної оцінки з боку критиків, зокрема І. Огієнка. У ході аналізу схарактеризовано семантико-номінативну природу концептуалізованої одиниці. Встановлено, що саме мовна об'єктивація образу Богородиці в сакральному, профанному, етнонаціональному, архетипному та інших вимірах дозволяє інтерпретувати його як полісемантичний етнокультурний когнітивно багатогранний концепт, творчо переосмислений Т. Шевченком у контексті духовно-філософських шукань своєї доби.

Ключові слова: Богородиця, Марія, концептуалізація, сакральний, номінативне поле концепту, семантика концепту, Т. Шевченко, І. Огієнко.

Становлення когнітивної лінгвістики, що досліджує мову як різновид пізнавальної діяльності, а також когнітивні механізми і структуру людської свідомості через мовні явища, дає змогу глибше розкрити взаємозв'язок між мовою і культурою певного народу, вивчити різні сегменти національно-мовної кар-